

Real tarixi şəxsiyyət Alp Ər Tonqa əfsanəvi Turan şahı Əfrasiyabdır mı?

Aynur Səfərli

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı, DİN Polis Akademiyası, Elmi tədqiqat və redaksiya-nəşriyyat şöbəsi. Azərbaycan.

E-mail: seferli_1988@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0002-01104659>

XÜLASƏ

Ədəbiyyatşünaslığımızda bir sıra məsələlər vardır ki, onlar indiyədək dəqiq araşdırılmamışdır. Bu məsələlər haqqında söylənilən səthi mülahizə və təsəvvürlər yalnız stereotiplər halında bu günümüzədək gəlməkdə davam edir. Belə mülahizələrdən biri də əfsanəvi Turan şahı Əfrasiyabın real tarixi şəxsiyyət Alp Ər Tonqa (və ya Tona) ilə eyniləşdirilməsidir. Halbuki bu iki şəxsiyyətin yaşadığı dövrləri bir-birindən on iki-on üç əsrlik zaman kəsiyi ayırır. Karluqların X əsrdə yaratdığı Qaraxani dövlətinin xanları Alp Ər Tonqanı öz ulu əcdadı hesab edirdilər. Alp Ər Tonqa barədə məlumat verən Mahmud Kaşğarlı və Yusif Balasaqunlu da Qaraxani sarayı ilə birbaşa əlaqəsi olan müəlliflər idi. O zamana qədər Alp Ər Tonqanı öz ulu əcdadı hesab edən Qaraxani hakimləri “Əfrasiyab” adı ilə bağlı olan məlumatların daha geniş miqyasda – fars və ərəblər arasında da yayılmasını, eyni zamanda daha təmtəraqlı səslənməsini gördükdən sonra öz sülalələrini “Beytül-Əfrasiyab” (“Əfrasiyab evi”) adlandırmışlar.

AÇAR SÖZLƏR

türk dastanları, əfsanəvi Turan şahı, Əfrasiyab, “Avesta” personajı, Alp Ər Tonqa

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 21.10.2022

qəbul edilib: 30.11.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA

MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bilal Həsənli

Is Alp Er Tonga a real historical figure the legendary Turan shah Afrasiyab?

Aynur Safarli

Doctoral student of Baku State University, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs, Scientific research and editorial-publishing department.

Azerbaijan. E-mail: seferli_1988@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0002-0110-4659>

ABSTRACT

A number of issues in our literary criticism have not yet been thoroughly studied and the superficial considerations and ideas expressed about them continue to come to us today in the form of stereotypes. One such consideration is the identification of the legendary Turan Shah Afrasiyab with the real historical figure Alp Er Tonga (or Tona). However the periods in which these two personalities lived are separated by twelve or thirteen centuries. The khans of the Karakhani state, created by the Karluks in the 10th century, considered Alp Er Tonga as their great ancestor. Mahmud Kashgarli and Yusif Balasaganlu, who gave information about Alp Er Tonga, are also the authors connected with Karakhani palace. Until then the Karakhanid rulers, who considered Alp Er Tonga to be their great ancestor, called their dynasty "Beyt al-Afrasiyab" ("House of Afrasiyab") after seeing that it sounded more lavish and the spread of information about the name "Afrasiyab" on a larger scale among the persians and arabs.

KEYWORDS

turkish epics,
legendary Turan shah,
Afrasiyab, "Avesta"
character, Alp Er
Tonga

ARTICLE HISTORY

Received: 21.10.2022

Accepted: 30.11.2022

Giriş / Introduction

Türk xalqlarının dastan yaradıcılığı qədim və zəngin ənənələrə malikdir. Bu dastanlar onların milli qəhrəmanlıq, iman və düşüncə tarixinin, tarixdən əvvəlki və sonrakı çağlarının bədii ifadəsidir. Dastanlarda ilkin tanrı və tanrılaşdırılmış insanlar, gün işığı, su köpüyü, ağacdan doğulmuş uşaqlar və türklərin savaqları xüsusi yer tutur. Daha doğrusu, türk dastanları türklərin dastanlaşmış tarixi, öz əfsanəvi keçmişinə münasibətinin təcəssümüdür.

Türklərin yenilməz bahadırlıq uğurları, savaqları, yeni yurdlar salması, böyük dövlətlər qurması və mənəvi gözəlliyi bu dastanların yaranması üçün özül olmuşdur. Gerçəkliyin əfsanəyə çevrildiyi bu çağlarda insanların ilkin duyğu və düşüncələri, acılı-şirinli xəyalları, təbiət və onun hadisələrinə qeyri-adi münasibətləri də dastan yaradıcılığının yaranmasında əsas zəmin rolunu oynamışdır.

Eradan öncə XII yüzillikdən başlayıb eramızın IX yüzilliyinə qədər hakimiyyətdə olan Sak, Hun, Göytürk və Uyğur imperiyaları dövründə ilk dastan örnəkləri meydana gəlmişdir. Eramızdan əvvəl VII yüzillikdə yaşamış Turan hökmdarı Alp Ər Tonqa haqqında yazılmış dastan, “Şu”, “Hun-Oğuz”, “Göytürk”, “Doqquz oğuz-on uyğur” və s. dastanları bunun bariz nümunəsidir⁵.

Mütəxəssislər adları dövrümüzədək gəlib çatmış digər sak hökmdarları barədə də maraqlı fikirlər söyləmişlər. Bu baxımdan aşşur mənbələrində “Tuq-damme”, Herodotda isə “Liqdames” adı ilə tanınan sak hökmdarı barədə yekdil fikir sərgiləyərək onun adının türkcə “Toxtamış” olduğunu yazmışlar. Dilçi alim İ.M.Dyakonov da buna bənzər fikir söyləyərək “Duqdamis” adının üzərində dayanmışdır [10, c.240]. Tuqdammenin oğlu Sandakşatrunun adı da son dövrlərdəki mənbələrdən məlum olan türk adları ilə müqayisə edilmişdir. Məsələn, professor Qiyasəddin Qeybullayev bu adı haqlı olaraq, “Alpamış” dastanındakı Sandaqaç, Firudin Ağasıoğlu isə Alp Arslanın komandanlarından Sandak bəyin adı ilə eyniləşdirmişdir. Sak hökmdarlarından birinin daşdığı İşpakay adı barədə də maraqlı fikirlər söylənmişdir. Həm Oljas Süleymenov, həm də Firudin Ağasıoğlu bu adı türkcə Köpək (s-k) kimi izah etmişlər [6, s.108].

Ədəbiyyatşünaslığımız və folklorşünaslığımızda bir sıra məsələlər vardır ki, indiyədək dəqiq araşdırılmamış, onlar haqqında söylənən səthi mülahizə və təsəvvürlər yalnız stereotiplər halında dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Belə

⁵ <https://kayzen.az/blog/edebiyat/17681/t%C3%BCrk-dastanlar%C4%B1.html>

mülahizələrdən biri də əfsanəvi Turan şahı Əfrasiyabın real tarixi şəxsiyyət Alp Ər Tonqa (və ya Tona) ilə eyniləşdirilməsidir. Halbuki bu iki şəxsiyyətin yaşadığı dövrləri bir-birindən on iki-on üç əsrlik zaman kəsiyi ayırır. Çünki birinci haqqında hələ “Avesta”nın ən qədim hissələrində, yəni e.ə. VI–V əsrlərdə yazılmış məxəzlərdə məlumat verildiyi halda, ikincinin adına xronoloji baxımdan ilk dəfə olaraq Bilgə xaqan və Kül tigin abidələrində (VIII əsr məxəzlərində) rast gəlirik. Kül tigin kitabəsində deyilir: “Öncə gəlmiş qoşununu Kül tigin qovub, tokarlardan bir qəbilə, alpağutlardan on döyüşçünü Tonqa tiginin dəfnində mühasirəyə alıb öldürdük”. Göytürklərin tarixinə dair yazılmış tədqiqatlardan, həmçinin Orxon kitabələrindəki məlumatlardan aydın olur ki, Tonqa tigin 714-cü ildə Beşbalıqda Mogilyan (gələcək Bilgə xaqan) tərəfindən edam edilmişdir. Mahmud Kaşğarlının “Türk sözləri toplusu”nda Alp Ər Tonqa haqqında verilmiş ağıda da onun Bilgə xaqan tərəfindən edam edilməsinə işarə edilmişdir:

Bilgə boğu yunçıdı,
 Ajun anı yançıdı.
 Ərdəm əti tınçıdı,
 Yerdə təqib sürtülür.
 (Bilgə boğub sarsıtdı,
 Dünya onu əzdi.
 İgid bədəni çürüdü,
 Yerə dəyib sürtülür)

[Xəlil A. Bakı, 2011].

Maraqlıdır ki, şeirdə də eyni səbəbdən Bilgə xaqanın adından “xaqan” sözü ixtisar edilmişdir. Bəs Alp Ər Tonqanı nə üçün öldürmüşlər? Bu sualın cavabını Göytürk xaqanlığının tarixi ilə bağlı mənbələrdə tapmaq mümkündür. Tarixçi alim L.N.Qumilyov yazır: “Bilgə xaqan və Kül tiginə qarşı vuruşan karluq, xuluvu və nunişi tayfaları imperiyaya (yəni Çinə - K.H) onları öz himayəsi altına almağı təklif etdilər”. Təbiidir ki, Göytürklər bununla barışa bilməzdilər. Karluqların X əsrdə yaratdığı Qaraxani dövlətinin xanları Alp Ər Tonqanı öz ulu əcdadı hesab edirdilər. Buradan da aydın olur ki, VIII əsrdə Alp Ər Tonqa karluqların xanı və ya sərkərdəsi olmuşdur. Ümumiyyətlə, karluqlar “öz azadlıq və müstəqillikləri” uğrunda göytürklərlə mübarizəyə 811-ci ildən başlamış və bu müddət ərzində onlarla bir neçə dəfə döyüşmüşdür. Elə VIII əsrin ortalarında da karluq, uyğur və basmil tayfaları birləşərək Birinci Göytürk xaqanlığını məhv etdilər. Göytürklər əleyhinə belə üsyanlar tez-tez baş verirdi. 715-ci ildə L.N.Qumilyovun yazdığı kimi: “Bütün fəth

olunmuş xalqlar xan zülmünə və onun insaniyyətsizliyinə qarşı üsyan qaldırırdılar. Karluqlar, türgişlər, tatablar, kidanlar, izgillər, uyğurlar və bayriklar öz azadlıqlarını müdafiə etməyə başladılar”.

Necə olmuşdur ki, XI əsrdə karluqlar tərəfindən qurulan müsəlman Qaraxanilər dövlətində Alp Ər Tonqa Əfrasiyabla eyniləşdirilmişdir? Məlumdur ki, “Avesta” əsatirlərinə əsasən Əfrasiyab Turan şahı olmuş və ölkəsinin İranla apardığı müharibələrə başçılıq etmişdir. Ancaq Alp Ər Tonqa haqqında həm Orxon kitabələrində, həm də Yusif Balasaqunlu və Mahmud Kaşğarlı tərəfindən verilmiş məlumatlarda onun Turanla bağlılığına aid heç bir işarə edilmir. Hətta Alp Ər Tonqanın ölümü münasibətilə yazılmış məşhur ağıda da bu barədə söhbət açılmır. “Avesta”da Əfrasiyabın adı *Frənqrəsiyan* (döyüşçü), b.e. ilk əsrlərində yazılmış Parfiya (Pəhləvi) mətnlərində *Frəsyak*, X əsrdə və ondan sonra yaranmış fars-ərəb mənbələrində isə *Əfrasiyab* şəklində yazılmışdır⁶. Yusif Balasaqunlu və Mahmud Kaşğarlı da *Frənqrəsiyan* haqqında olan məlumatları fars mənbələrindən aldıklarına görə onun adını *Əfrasiyab* kimi qeydə almışlar.

Qədim türk, uyğur yazılarında, ərəb-fars ədəbiyyatının təsirindən kənarda qalmış türk xalqlarının tarix və folklorunda nə Turan, nə də Əfrasiyab adına rast gəlinir. Əfrasiyabın dövründə sak-sarmat tayfa birliyinin məskunlaşdığı ərazilərə Turan deyilirdi. Həmin ərazilər Baykalyanı coğrafi məkanını və Orta Asiyanı əhatə edirdi. Turanlılar öz əcdadları saydıqları Turun adı ilə belə adlanırdılar. Həxamənişilərin dövründə (e.ə. 550-330-cu illər) Turanın Amudərya çayına qədər olan hissəsi iranlılar tərəfindən işğal edilmişdi. Mənşəcə sak olan Zərdüştün həmvətənlərinin təqibləri səbəbindən öz vətənindən İranın tabeliyində olan Orta Asiya ərazilərinə qaçması və buranın canişini, I Daranın atası Viştaspa tərəfindən onun dininin qəbul edilməsi turanlılarla iranlılar arasındakı münasibətləri daha da mürəkkəbləşdirir. Baş verən hadisələr İran-Turan savaflarına zəmin yaradır. Turanda Pəşəng (Peçeneq) oğlu Əfrasiyab hakimiyyətə gələndən sonra İran-Turan qarşıdurması bir qədər də gərginləşir. Əfrasiyab dəfələrlə iranlılara qalib gəlir, hətta 20 il müddətinə Amudəryadan cənub-qərbdəki sak (Turan) ərazilərini farslardan azad edir. Ancaq sonda o, iranlılar tərəfindən öldürülür.

İranlılar Amudərya çayını həmişə İranla Turan arasında sərhəd hesab edirdilər. VI əsrdə Göytürk xaqanları Amudəryaya qədər olan əraziləri ələ keçirmiş və nəticədə burada məskunlaşmış peçeneq, kəngər və s. Turan tayfaları tədricən türkləşərək onlara qaynayıb qarışdılar. İranlıların nəzərində türklərlə turanlılar məhz bu

⁶ <https://axar.az/news/kult/84207.html>

hadisədən sonra eyniləşməyə başlayır və “Turan” adı tədricən “Türkistan” sözü ilə əvəz olunur.

X əsrdən etibarən bir çox türk xalqları, o cümlədən, karluq, oğuz, yəğma və çigil tayfaları islam dinini qəbul edərək, Qaraxanilər və Qəznəvilər kimi ilk türk-müsəlman dövlətlərini yaradırlar. Saraylarda fars-tacik ədəbi mühiti ilə tanış olan türk ziyalıları burada Əfrasiyab adlı bir türk qəhrəmanı olduğunu öyrənirlər. Bundan sonra fars folkloru və ədəbiyyatında yer alan rəvayət və dastanlar türk ədəbi mühitinə də sirayət etməyə başlayır. İlk dəfə eşitdikləri Əfrasiyab obrazının kimliyi barədə düşündükdə türk ədibləri onu yaddaşlarındakı türk qəhrəmanları ilə müqayisə etməyə başlayırlar. Bu qəhrəmanlar içərisində isə “Əfrasiyab” adına ən çox bənzəyən Alp Ər Tonqanın adı idi. Beləliklə, Qaraxani türkləri bu iki sərkərdəni eyniləşdirir. Yusif Balasaqunlu Qaraxanilər mühitində yaratdığı “Kutadgu bilig” əsərində bu barədə yazır:

Türk bəyləri arasında şanlı insanlar çox olub,
Onlar böyük ölkə başçılarından daha şöhrətlidirlər.
Onların içərisində şanlı igid Alp Ər Tonqa da vardır,
Onun şöhrəti əbədi olaraq hamıya əzizdir...
O öz xalqına rəhbərlik edən dövrdə
Taciklər onu Əfrasiyab adlandırıblar.
Taciklər onu öz kitablarında (“Şahnamə”də) tərifləyiblər,
Əgər belə olmasaydı, onu kim tanıyardı?

[Гумилев Л.Н. Москва, 1993].

Sonuncu sətirdən aydın görünür ki, Qaraxani türkləri Əfrasiyab adını və onun haqqında olan məlumatları ilk dəfə məhz “taciklərdən” eşitmişlər. Alp Ər Tonqa isə karluqların öz şifahi yaddaşında yaşayan şəxsiyyət olmuşdur. Yalnız Qaraxanilər dövründə onlar bu iki şəxsiyyəti eyniləşdirməyə başlamışlar. Alp Ər Tonqa barədə məlumat verən Mahmud Kaşğarlı və Yusif Balasaqunlu da məhz Qaraxani sarayı ilə əlaqəsi olmuş müəlliflərdir. O zamana qədər Alp Ər Tonqanı öz ulu əcdadları sayan Qaraxani hakimləri “Əfrasiyab” adı ilə bağlı olan məlumatların daha geniş miqyasda – fars və ərəblər arasında da yayılmasını, daha təmtəraqlı səslənməsini gördükdən sonra öz sülalələrini “Beytül-Əfrasiyab” (“Əfrasiyab evi”) adlandırırdılar [Фомкин М.С. Ленинград, 1990].

Qaraxani hakimləri arasında “Qaraxan” (“Böyük xan”) tituluna tez-tez rast gəlinməsi səbəbilə Avropa şərqşünasları onların dövlətini “Qaraxanilər” adlandırsalar da, Qaraxanilər öz sülalələrinin adını Alp Ər Tonqa (Əfrasiyabla) ilə əlaqələndirirlər. Bunun səbəblərinin bir qədər ətraflı izaha ehtiyacı vardır. X əsrin ortalarında karluqlar islam dinini qəbul edib bundan dərhal sonra isə Orta Asiyanın geniş bir ərazisini tutan və müsəlmanlaşmış fars-tacik dövləti olan Samanilər üzərinə hücumla keçdilər. Bu işdə karluqlara çigil və yəğma tayfaları da kömək edirdilər. Onlar Samanilərin bütün ərazisini demək olar ki, heç bir ciddi müqavimətə rast gəlmədən ələ keçirdilər. Çünki Samani hökmdarları əhalini ayağa qalxmağa çağırırsalar da, üləmalar fətva verdilər ki, müsəlmanların müsəlmanlara qarşı vuruşması düzgün deyildir; hakim təbəqələr öz məsələlərini özləri həll etməlidirlər. Buna görə yeni Qaraxani hakimləri fars məmurları və fars dilini dövlət sistemində saxladılar. Samanilər sarayındakı fars şairləri də sarayda saxlanıldı, ancaq səlcuqlardan fərqli olaraq, Qaraxani dövlətinin yaradıcıları sarayda türk dilinin yayılması və bu dildə yazan şairlərin olması üçün də çalışırdılar. Onlar istəyirdilər ki, fars şairləri öz qədim qəhrəmanlarını vəsf etdikləri kimi, türk şairləri də öz əcdadlarının şərəfinə şeirlər yazsınlar. Alp Ər Tonqaya həsr olunmuş ağı da buna aid gözəl bir nümunədir. Qaraxanilərin yeni ölkəsi üç hissəyə bölünüb yuxarıda qeyd edilən üç tayfa birləşməsi tərəfindən idarə edilirdi. Burada aparıcı mövqe karluqlara məxsus idi. Qaraxani dövlətində tezliklə Yusif Balasaqunlu və adları bizə məlum olmayan, ancaq şeirlərindən Mahmud Kaşğarlının “Türk sözləri toplusu”nda nümunələr verilən çox sayda türk şairləri meydana çıxdı. Onu da qeyd edək ki, Mahmud Qəznəvinin sarayındakı bu yazarlar arasında da türk şairlərinin olmasına dair bir sıra qeyri-müstəqim məlumatlar vardır. Məsələn, Sultan Mahmudun oğlu I Məsudun saray şairlərindən biri Mənuçöhr öz şeirlərindən birində deyirdi:

Be-rah-e torkimana ka, xübtər qui,
 To şer-e torki bər-xan mərə-vo, şer-e quzi.
 (Daha yaxşı söylədiyin türk tərzilə
 Sən mənə türk və oğuz şeirləri oxu)

[Hüseynoğlu K. Bakı, 1996].

Bu sətirlərdən belə aydın olur ki, şair onları türk yazarlarından birinə müraciətlə yazmışdır. Qaraxani şairləri, həmçinin türk dilində əruz vəznində şeirlər yazan ilk müəlliflər olmuşlar. O zaman əruz müsəlman poetik ideallarının qanuni daşıyıcısı kimi daha nüfuzlu şeir vəznini hesab olunurdu. Ancaq təəssüf ki, Yusif Balasaqunludan başqa XI əsr türk şairlərindən heç birinin adı dövrümüzədək qorunub

saxlanılmamışdır. Lakin xoşbəxtlikdən onların əsərlərindən nümunələr həmin dövrün yetişdirdiyi görkəmli alim M.Kaşğarlı tərəfindən yazıya alınmışdır. Onun sözlüyünün tapıldığı ilk vaxtlardan burada verilmiş dördlüklərdə yazılı ədəbiyyata məxsus nümunələr B.Bartold, P.Pelo, A.Bombaci kimi tədqiqatçıların diqqətini çəkmişdir. Lakin XX əsrin ortalarından başlayaraq türkologiya elmində belə bir fikir formalaşdı ki, sözlükdə verilən nümunələr əruz vəzninin bəsit növlərində yazılmış, atalar sözləri istisna olmaqla onların əksəriyyəti, dördlüklərin isə hamısı yazılı ədəbiyyata məxsus nümunələrdir. İ.V.Steblevanın tədqiqatlarında isə bu fikir inkar olunmaz faktlarla əsaslandırılmışdır. Həmin dördlüklərin vəznləri, o cümlədən Alp Ər Tonqa haqqında yazılmış ağıının vəznini bu sətirlərin müəllifi tərəfindən də yoxlanılmışdır. Fikrimizcə, onların əruz vəznində yazılması heç bir şübhə doğurmur [Hüseynoğlu K. Bakı, 1996]. Həmin şeirlərin sözlüyün ilkin tədqiqatçıları tərəfindən heca vəzninə aid edilməsinin iki səbəbi olmuşdur. Birincisi, əruz vəznində yazılmış şeirlərdə də hecaların sayına görə sətirlərin (nadir istisnalar nəzərə alınmazsa) həmişə bərabər olması prinsipinin tədqiqatçıları tərəfindən nəzərə alınmaması, ikincisi isə həmin dördlüklərdə ərəb-fars mənşəli sözlərin işlədilməməsi, yəni onların təmiz türk dilində olması səbəbindən tədqiqatçıların yanlış nəticəyə gəlməsi. Həmin şeirlərdəki sətirlər daxilində açıq və qapalı hecaların əruz vəzninin prinsiplərinə uyğun şəkildə tənzimlənməsi isə tədqiqatçıların nəzərindən tamamilə yayınmışdır. Alp Ər Tonqaya həsr olunmuş 11 bənddən ibarət şeirdə də bütün dördlüklərdəki sətirlər uzun və qısa (türk sözlərində açıq və qapalı) hecaların tənzimlənməsi baxımından tamamilə əruz vəzninin rəcəz bəhrinin *mürəbbəi-mərfu* növünə (müstəf'ilin fA'ilün: --v- // -v-) uyğundur. Qırx dörd sətirdə hecaların eyni prinsiplər üzrə düzülməsini heç cür təsadüfi hesab etmək mümkün deyildir. Bunu yalnız şüurlu surətdə tənzimləmək olar. Deməli, müəllif bu şeiri bilərəkdən əruz vəzninin qaydalarına uyğun şəkildə yazmışdır. Yalnız bir neçə yerdə vəzn pozğunluğu hiss edilir ki, bu da müəllifin günahı səbəbindən deyildir. Mahmud Kaşğarlının sözlüyünü türkcəyə ilk dəfə çevirən Basim Atalay türkcə mətnlərdəki “nun” hərfini bildirən işarəni bəzən “sağır nunla” (nq) transliterasiya etmişdir. Şeirin ilk bəndindəki *Alp Ər Tona* adını da o, *Alp Ər Tonqa* şəklində yazdığına görə həmin sətirdə vəzn pozulmuşdur. Sonrakı nəşrlər də məhz Basim Atalayın nəşrinə əsaslandığına görə indiyədək biz *Tona* adını təhrif olunmuş halda, yəni *Tonqa* şəklində oxumuşuq. Halbuki vəzn göstərir ki, müəllif həmin adı Orxon abidələrində olduğu kimi, yəni *Tona* şəklində yazmışdır. Həmin dördlük belədir:

Alp Ər Tona öldümü?
 İsız ajun qaldımı
 Özlək öçin aldımı?
 İmdi yürək yırtılır.
 (Alp Ər Tonqa öldümü?
 Yaman dünya qaldımı?
 Fələk qisas aldımı?
 İndi ürək yırtılır)

[Xəlil A. Bakı, 2011].

Beləliklə, aydın olur ki, Əfrasiyab “Avesta” personajlarından biridir ki, onun adı təxminən 2500 il bundan əvvəl cərəyan edən hadisələrlə bağlıdır. Adının qədim forması olan Frəngrəsian “Avesta” dilində “döyüşçü” deməkdir, halbuki istər Frəngrəsian, istərsə də Əfrasiyab adları qədim türk dilində heç bir mənə kəsb etmir. Alp Ər Tonqanın adı isə VIII əsrdə Altayda bəzi qədim türk tayfaları arasında gedən döyüşlərlə bağlı tarixə düşmüşdür. Onun adı “İgid ərən Tona” mənasını verir ki, “Tona” adı da qədim türk dilində “bəbir” deməkdir. Türklərdə heyvan mənşəli adların yayılması adi hal idi. Məsələn, türk xaqanlarından birinin titulu “İrbis İşibra Cabqu xaqan”, digərininki isə “Arsalan Tobo xan” idi. “İrbis” sözü türk dilində “qar bəbiri” mənasını verir. Həm də, L.N.Qumilyovun yazdığı kimi: “Türklər avropalılarda olduğu kimi doğulandan ölənə qədər eyni adı daşıyırdılar. Türkün adı həmişə onun cəmiyyətdəki mövqeyinə işarə edirdi. Uşaqılıq dövründə o, ləqəb, yeniyetməlik dövründə (inisiyasiya sınağından sonra – K.H.) rütbə, yetkinlik dövründə isə titul adı daşıyırdı”. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Buğac bu adı buğa ilə döyüşüb, ona qalib gəldikdən sonra alır. Alp Ər Tonqanın adı Mahmud Kaşğarlının onun haqqındakı ağını yazıya almasından sonra məşhur olmuşdur. Bu ilk türk filoloqunun özü də Qaraxanilər nəslinə mənsub olmuş, lakin sonralar təqiblərə məruz qalması səbəbilə Bağdada qaçmışdır. Onun öz lüğətindəki digər şeir nümunələri də məhz Qaraxanilər sarayında yaşamış və əruz vəznində ilk dəfə olaraq qələmini sınayan türk şairlərinə mənsub olmuşlar. Epik türk qəhrəmanlarından olan Tonqa tigin barədə xalq yaddaşında qalan rəvayətlər, sözsüz ki, Qaraxanilər dövründə də geniş yayılmışdır. Köçəri xalqlar öz epik tarixini və qəhrəmanlarını yalnız şifahi yaddaşda saxlayaraq nəsil-dən-nəslə ötürürdülər. Xalqın azadlığı yolunda qəhrəmancasına həlak olmuş insanların epik yaddaşda xüsusi yeri vardır. Tonqa tigin haqqında yazılmış emosional ağı da xalqın qəhrəmanının xatirəsinə olan böyük ehtiramından xəbər verir.

Nəticə / Conclusion

Ümumiyyətlə, türk dastanları türklərin dastanlaşmış tarixidir. Onların yenilməzliyi, gücü, qüdrəti, döyüşləri, daxili mənəvi aləmi, dövlət quruculuğu kimi xüsusiyyətləri məhz bu dastanların yaranması üçün mənbə olmuşdur. Yüzdillər boyunca türkün həyat tərzinin, duyum və düşüncə biçiminin əsas axarını bahadırlıq, cəngavərlik təşkil etdiyindən etnik-mənəvi sistemin güzgüsü olan folklorda, o cümlədən dastançılıq ənənəsində qəhrəmanlıq motivinin geniş və qabarıq şəkildə yer alması tarixi zərurətdən irəli gəlmişdir. Qədim türk cəmiyyətində dastan təfəkkürü istisnasız olaraq bahadırlıq düşüncəsinin obrazlaşdırılmasına yönəldiyindən həmin mərhələyə məxsus epik ənənənin özəyində qəhrəmanlıq motivi və bu motivin ifadəsi olan müxtəlif qəhrəmanlıq süjetləri dayanır. Epik düşüncədə sonrakı tarixi dövrlər ərzində lirik təmayül də müəyyən qədər yer tutmağa başlayır. Bu zaman məhəbbət qəhrəmanlıq hüdudlarında dayanan, bir növ hər iki motivin qovuşuğunu əks etdirən dastanlar meydana çıxır. Epik ənənədə lirik təmayülün güclənməsi sırf məhəbbət motivinə bağlı dastanların meydana gəlməsilə nəticələnir [5, s.133-139]. Orta əsrlər aşiq ədəbiyyatı məhəbbətin gerçək və simvolik ürfani-fəlsəfi anlamlarını birləşdirərək özünəməxsus sənət keyfiyyətinə malik məhəbbət dastanlarını meydana çıxarmışdır. Bu dastanlar spesifik süjet və kompozisiya tərkibinə malik orijinal epik folklor örnəklərdir [1, s.4-6]. Dünya xalqlarının əksəriyyətində, o cümlədən türk folklor ənənəsində qəhrəmanın qeyri-adi, möcüzəli doğuluşu geniş yayılmış bir motivdir. İlk ibtidai təxəyyülün məhsulu olan nağıl və dastanlarda da möcüzəli doğuluşa tez-tez rast gəlinir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan dastanları. (2005). Beş cildə, I cild. Bakı.
2. Hüseynoğlu K. (1996). Azərbaycan şeir mədəniyyəti. Bakı, Ozan.
3. Xəlil A. (2011). Mahmud Kaşğarlının “Türk dillərinin divanı kitabı”nda ədəbi mətnlər. Bakı.
4. Səfərli A. (2019). Ümumtürk ədəbiyyatında “dastan” anlayışı. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKCLAD). Türkiyə. İyun, cild 3, sayı 1, s.133-139.
5. Süleymanov O. (1993). Az-Ya. Bakı, Azər nəşr, s.224.
6. Bombaci A. (1964). The Turkish literatures. Introductory notes on the history and style. Wiesbaden.
7. Pelo P., Pelliot P. (1930). Sur la legende d’Uyuz-Khan en ecriture ouigoure. Türkische Turfan tekste.
8. Гумилев Л.Н. (1993). Древние тюрки. Москва.
9. Дьяконов И. (1956). История Мидии с древнейших времен до конца. Москва-Ленинград, с.240.
10. Стеблева И.В. (1971). Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. Москва.
11. Фомкин М.С. (1990). Сокровищница восточной мудрости. Баласағуни Юсуф. Благодатное знание. Ленинград.
12. <https://kayzen.az/blog/edebiyat/17681/t%C3%BCrk-dastanlar%C4%B1.html>
13. <https://axar.az/news/kult/84207.html>